

LESZEK ŻABIŃSKI

PRZESŁANKI BUDOWY TEORII ZMIAN KONSUMPCJI WE WSPÓŁCZESNEJ GOSPODARCE POLSKIEJ

I. PRZEGLĄD ZASAD TEORIOTWÓRCZYCH DOTYCHCZASOWYCH TEORII W KONSUMPCJI W GOSPODARCE SOCJALISTYCZNEJ

Jeśli zgodzić się z poglądem, że dotychczasowy dorobek teoretyczny badań konsumpcji zasługuje już na miano teorii konsumpcji we współczesnej gospodarce polskiej, to trzeba spytać, czy teoria ta spełnia nadal swe dwie podstawowe funkcje, tzn. służy wyjaśnianiu i ewentualnie przewidywaniu procesów, którymi się zajmuje¹. Jeśli zaś nie, to czy dlatego, że leżące u jej źródeł zasady teoriiotwórcze uniemożliwiają spełnianie jej zadań, czy sam przedmiot badań określony przez te zasady jest zbyt wąski lub zbyt pojemny, wreszcie — czy używany język teorii dotychczasowych oraz stosowane metody badań uniemożliwiają poprawną identyfikację przedmiotu badań lub weryfikację hipotez wyjściowych?

U źródeł każdej teorii naukowej tkwi jakaś zasada teoriiotwórcza (bądź kilka takich, ale wzajemnie niesprzecznych zasad). Zasada teoriiotwórcza spełnia wobec samej teorii kilka lub jedno z podanych niżej zadań, przy czym wykonanie choćby jednego z nich przyjmowane jest w naukowństwie za wystarczające do budowy teorii. Zanim przejdziemy do krótkiej charakterystyki tych zadań, na przykładzie teorii konsumpcji, przypomnijmy za S. Nowakiem, iż zasady teoriiotwórcze mogą być zasadami merytorycznymi lub pewnymi zasadami strukturalno-formalnymi. Te pierwsze są specyficzne dla danej teorii i wyjaśnianych przez nią zjawisk, te drugie uznaje się za niespecyficzne dla poszczególnych dziedzin, mogące występować w wielu diametralnie różniących się naukach².

Do zadań przypisywanych merytorycznym zasadom teoriiotwórczym wobec teorii należą:

¹ Opracowano w ramach badań realizowanych w Resortowym Programie Badań Podstawowych MEN III.39 „Zmiany w strukturze konsumpcji” koordynowanym przez Instytut Rynku i Konsumpcji Akademii Ekonomicznej w Katowicach.

² S. Nowak, *Metodologia badań społecznych*, Warszawa 1985, s. 397 i n.

1. Objaśnianie natury (istoty) badanych zjawisk w sposób nowy, różny od dotychczasowego;

wówczas zasada teoriiotwórcza jest heurystyczną, mniej lub bardziej mglistą wizją zjawisk badanych, dzięki której zjawiska te jawią się zgoła odmiennie od ich dotychczasowej interpretacji. Przykładem takiej wizji było odmiennie odczytanie procesu konsumpcji jako nie tylko zjawiska fizjologicznego, ale przede wszystkim procesu ekonomicznego, którym rządzi zasada gospodarności (racjonalnego działania). W stosunku do konsumpcji jako procesu ekonomicznego, a więc i procesu wyboru (w skali mikro- czy makroekonomicznej) zastosować można prawa ekonomiczne objaśniające kształtowanie się tego procesu, jego strukturę i zmiany.

2. Objaśnianie natury (istoty) badanych zjawisk, rozwijających się; w czasie i przestrzeni w sposób dotychczasowy;

wówczas zasada teoriiotwórcza kumulatywnie rozwijanej nauki będzie już wcześniej zweryfikowanymi uogólnieniami, „starą teorią”, które czynią zasadnymi pytania o prawdziwość nowych hipotez. Jeśliby przytoczyć model teorii konsumpcji w gospodarce socjalistycznej skonstruowany przez M. Pohorillego³, któremu przyświecały dwie teoriiotwórcze zasady: humanizmu i egalitaryzmu konsumpcji oraz racjonalności spożycia, a także zbudowane przy ich pomocy prawidłowości kształtowania się konsumpcji w gospodarce socjalistycznej, to pojawia się pytanie, czy teoria ta wystarczająco objaśnia również procesy konsumpcji w dobie kryzysu ekonomicznego i społecznego w Polsce, czy tylko można ją spożytkować dla objaśniania wcześniejszych faz progresywnego rozwoju gospodarki i spożycia. A może nadaje się ona jedynie do konstruowania zasad modeli przyszłościowych konsumpcji w ustroju socjalistycznym? Czy zatem wymaga całkowitej rewizji swoich zasad czy tylko częściowej?

3. Wytyczenie przedmiotu badań, jego zakresu merytorycznego;

wówczas zasada teoriiotwórcza jawi się jako założenie heurystyczne lub oparte na wcześniejszych ustaleniach naukowych, przy pomocy którego, z uwagi na ważne właściwości szczegółowe badanego zjawiska, wytycza się dziedzinę i zakres merytoryczny badań oraz samej teorii. Wychodząc w dziedzinie badań spożycia od spostrzeganych w praktyce np. przestrzennych różnicowań konsumpcji czy odmienności osądów co do tempa, skali i struktury konsumpcji gospodarstw domowych, dostatecznie wcześnie pokuszono się w Polsce o sformułowanie prawidłowości kształtowania się spożycia w tych dwu różnych przekrojach badawczych⁴ (znajduje to wyraz też i w obecnie realizowanym programie badawczym). Nie obyło

³ Zob. M. Pohorille, *Spożycie zbiorowe i świadczenia społeczne*, Warszawa 1975, s. 7 - 61.

⁴ Zob. L. Beskid, *Konsumpcja w rodzinach pracowniczych*, Warszawa 1977; J. Kramer, *Przestrzenna struktura konsumpcji w Polsce*, Warszawa 1980.

się w tym przypadku bez inspiracji teorii regionalistyki rozwijanej na Zachodzie czy wcześniejszych ustaleń teoretycznych uogólniających związki między gospodarstwem domowym jako podstawową jednostką gospodarującą i konsumującą a gospodarstwem narodowym (prace A. Hody'ego w literaturze polskiej)⁵.

4. Określanie kategorii pojęciowych oznaczających ważne dla danej teorii zjawiska;

wtedy zasada teoriiotwórcza, częstokroć przenoszona z innych teorii, umożliwia sprecyzowanie języka teorii, choć same te pojęcia mogą tylko wystarczyć do opisu tych zjawisk, a nie ich wyjaśniania. Myślę, że z takim przypadkiem mamy do czynienia w odniesieniu do cybernetycznej zasady dualności zjawisk traktowanych jako uporządkowane zbiory informacji (decyzji) i zasilania (procesy materialnoenergetyczne), do której nawiązuje Kornai'owska zasada systematyzacji wszelkich procesów na realne i regulacyjne. Zasada ta umożliwiła widzenie w konsumpcji nie tylko jej warstwy realnej, ale i sterowniczej (regulacyjnej) stymulując renesans zainteresowania spożyciem w jego aspekcie funkcjonalno-regulacyjnym (koncepcja funkcji konsumpcji w gospodarce).

5. Określanie praw danej teorii;

wówczas zasada teoriiotwórcza określa nie tylko samą istotę tych praw, dominujący udział praw danego rodzaju (np. prawidłowości przy czynowo-skutkowych czy praw struktury), ale może również przesądzić o przynależności teorii do konkretnej dziedziny nauki. Inne będą prawa opisujące i wyjaśniające funkcjonowanie np. gospodarstwa domowego i zjawisk konsumpcji w nim zachodzących, jeśli stać będziemy na gruncie koncepcji (zasady) homo oeconomicus, a inne, jeśli przyjmiemy merytoryczne założenie sformułowane kiedyś przez O. Langego o tradycyjno-zwyczajowym zachowaniu się gospodarstw domowych, także w sferze konsumpcji.

Cytowany wcześniej S. Nowak twierdzi, iż „czasem zamiast wizji, mniej lub bardziej mglistego obrazu zjawisk czy procesów w danej teorii, założeniem teorii jest przeświadczenie o doniosłości pewnego zjawiska czy procesu [...]. Pewien typ zjawisk [...] jest na tyle istotny, iż skoncentrowanie na nim teoretycznej uwagi pozwoli sformułować wiele bardzo różnorodnych hipotez, nadających się do wyjaśnienia różnych obszarów społecznej rzeczywistości [...]”⁶. Ten rodzaj założenia merytorycznego konstytuuje najczęściej tzw. teorie funkcjonalne. Można przytoczyć wiele przykładów takich zasad teoriiotwórczych, różnej rangi, które stosowano w badaniach i budowie teorii konsumpcji w gospodarce socjalistycznej, a które prawdopodobnie stosowane będą nadal.

⁵ Zob. A. Hody, *Gospodarstwo domowe i jego rola społeczno-ekonomiczna*, Warszawa 1971.

⁶ S. Nowak, *Metodologia*, s. 398-399.

Do gatunku konkretnych, dobrze wyobrażalnych wizji konsumpcji należy rozumienie spożycia jako bezpośredniego aktu przyczyniającego się do zaspokojenia potrzeby przez zużycie określonego dobra lub skorzystanie z usługi przez gospodarstwo domowe. Wizję tę, jako zasadę teorii-twórczą wzbogaca wprowadzona przez M. Pohorillego kategoria konsumpcji realnej w gospodarstwach domowych. Kategoria ta, będąca odzwierciedleniem faktycznego stanu zaspokojenia potrzeb, obejmuje: spożycie dóbr konsumpcyjnych (łącznie z usługami) jednorazowego użytkowania, zakupionym i spożytkowanymi w okresie sprawozdawczym; spożycie dóbr i usług dostarczonych nieodpłatnie w ramach świadczeń społecznych lub w postaci darów; cały zasób dóbr trwałego użytkowania, łącznie z mieszkaniami, których stopniowe zużycie wzbogaca spożycie bieżące (w takiej mierze, w jakiej dobra te są wykorzystywane w okresie sprawozdawczym) oraz spożycie produktów (usług) powstałe w wyniku specyficznej działalności produkcyjno-usługowej prowadzonej w gospodarstwach domowych (spożycie naturalne)⁷. Konsumpcja realna dotyczy więc procesów dokonujących się wewnątrz samych gospodarstw domowych, gdy dobra te wyszły już ze społecznego obiegu.

Przykład kategorii (czy nawet już zasady) konsumpcji realnej jest przykładem pewnej wizji spożycia nośnym zarazem o przeświadczenie doniosłości tego zjawiska dla wyjaśnienia prawidłowości kształtowania się spożycia w gospodarstwach domowych, szczególnie w ustroju socjalistycznym, a już specjalnie w warunkach kryzysu społeczno-gospodarczego. W tym pierwszym przypadku dlatego, iż czynnikiem specjalnie różnicującym konsumpcję realną gospodarstw domowych (począwszy od pewnego poziomu zamożności) nie są dochody bieżące, lecz wyposażenie tych gospodarstw w dobra trwałe konsumpcji. W tym drugim, ponieważ o faktycznym poziomie spożycia realnego decyduje nie tyle podaż towarów i usług oraz ich ceny rynkowe, lecz dostępność do podaży, wielkość świadczeń społecznych i efektów własnej wytwórczości produkcyjno-usługowej o charakterze konsumpcyjnym.

Inną wizją konsumpcji jest koncepcja spożycia jako procesu zachowań człowieka na rynku (jako nabywcy) oraz w gospodarstwie domowym (jako konsumenta), zmierzającego dzięki tym właśnie zachowaniom do pośredniego i bezpośredniego zaspokojenia potrzeb. W tym ujęciu konsumpcja dotyczy nie tylko zachowań konsumenta jako jednostki, ale może także być rozpatrywana jako proces obejmujący całe zbiorowości konsumentów (wg grup społecznych, dochodowych, z uwzględnieniem elementów socjologicznych, takich jak pozycja społeczna, z elementami ich psychologii i uczestnictwa w kulturze itp.), zaspokajających swoje potrzeby, a przedtem do tego zaspokojenia dążących⁸. Tę wizję spożycia

⁷ M. Pohorille, *Potrzeby, podział, konsumpcja*, Warszawa 1985, s. 203 i n.

⁸ J. Szczepański, *Konsumpcja a rozwój człowieka. Wstęp do antropologicznej teorii konsumpcji*, Warszawa 1981, s. 134.

można uzupełnić o pewne przeswiadczenia o doniosłości pewnych zjawisk dla zbudowania możliwie poprawnej teorii spożycia w gospodarce socjalistycznej czy tylko w dobie kryzysu społeczno-gospodarczego. Jedno z tych przeswiadczeń to założenie o kluczowej roli stanu rynku dóbr i usług konsumpcyjnych dla kształtowania spożycia. Rynek konkurencyjny i zrównoważony tkwił zawsze u podstaw teorii wyboru konsumenta. Tzw. rynek dobry to założenie wysuwane a rebours w próbach teoretycznych uogólnień stanu, struktury i rozwoju konsumpcji w gospodarce niedoboru, jaką dotąd jest gospodarka socjalistyczna, a polska w szczególności⁹. Pewną odmianą tego przeswiadczenia może być Kornai'owska zasada „umiarkowanego ciśnienia” jako odpowiednika rynku dynamicznie zrównoważonego¹⁰. Odmienne zupełnie podejście reprezentowała szkoła A. Wakara, przypominana tutaj nie tylko ze względu na podobieństwo języka nadal używanego w badaniach konsumpcji czy funkcjonowania w praktyce szeregu jej postulowanych rozwiązań (nie wnikamy w tym miejscu, na ile rozwiązania te funkcjonują prawidłowo, a na ile ułomnie). Szkoła ta reprezentowała przeswiadczenie o doniosłości centralnego odgórnego kształtowania zachowań konsumenckich w gospodarstwie domowym poprzez tzw. wzorce spożycia, przy dopuszczeniu pewnej swobody ustalania szczegółowej struktury konsumpcji dzięki poziomym kontaktom sprzedawców i nabywców na rynku¹¹.

Jeszcze inne podejście, zdaniem J. Szczepańskiego szersze i obejmujące powyższe interpretacje konsumpcji, reprezentuje odczytanie spożycia jako fazy procesu reprodukcji. Spożycie jest tu efektem procesu produkcji, ale i niezbędną fazą poprzedzającą ten proces — tak wskutek reprodukcji siły roboczej (jako czynnika wytwórczego), jak i jako makroregulator (wg E. Lipińskiego założenie, warunek, siła napędowa) produkcji. Na tle tej wizji konsumpcji formułuje się często koncepcję jej trzech funkcji spełnianych w szeroko pojętym procesie reprodukcji rozszerzonej czy nawet rozwoju gospodarczego:

- funkcji ściśle reprodukcyjnej w procesach produkcji materialnej,
- funkcji infrastrukturalnej, warunkującej i podbudowującej rozwój produkcji i stosunków społecznych (dzięki rozwojowi spożycia społecznego),
- funkcji motywacyjnej, wiążącej konsumpcję dóbr i usług wyższego rzędu z jednej strony z poziomem życia ludności, z drugiej z efektywnością samej pracy¹².

⁹ Zob. T. Kramer, L. Żabiński, *Rynek w procesie zarządzania gospodarką*, Warszawa 1982, s. 7 i n.

¹⁰ Zob. J. Kornai, *Anti-Equilibrium. Teoria systemów gospodarczych. Kierunki badań*, Warszawa 1973, s. 317 i n.

¹¹ Zob. *Teoria handlu socjalistycznego*, pod red. A. Wakara, Warszawa 1966.

¹² A. Hodoly, *Spożycie i formy jego realizacji w rozwoju gospodarki społeczeństwa socjalistycznego*, Warszawa 1975, s. 34.

Formułuje się też i dalej idącą wizję konsumpcji jako kolejnej siły wytwórczej (E. Lipiński), szczególnie istotnej w daleko zaawansowanych stadiach rozwoju społeczno-gospodarczego¹³. W odróżnieniu jednak od wizji E. Lipińskiego, ściśle wiążącego oddziaływanie konsumpcji jako siły wytwórczej w czasie wolnym od pracy na wszechstronny rozwój człowieka, trzeba wskazać na bezpośredni wpływ efektów tak pojętej konsumpcji na jej dalszy rozwój i wzbogacanie — za pośrednictwem uzyskiwanej nadwyżki tworzonej w procesie pracy (a nie tylko produkcji materialnej). Według J. Kramer „rozwój i wielkość konsumpcji zależy od poziomu gospodarki, a zwłaszcza od nadwyżki, jaką gospodarka jest w stanie wytworzyć. Konsumpcja czy inaczej „maksymalne zaspokojenie potrzeb” nie może być celem gospodarowania. Jest nim właśnie tworzenie nadwyżki (a nie niedoboru). Konsumpcja bierze udział w tym procesie nie tylko jako synonim odtworzenia i wzbogacenia czynnika produkcji, jakim jest siła robocza, lecz także jako samodzielna siła wytwórcza w postaci myśli technicznej i naukowej w ogóle (możliwej, dodajmy, wskutek wszechstronnej konsumpcji, także dóbr i usług naukowych itp.). Nadwyżka pozwala odtworzyć cały proces gospodarczy na wyższym poziomie, a więc i na wyższym poziomie konsumpcji. Konsumpcja w tak rozumianym procesie społeczno-gospodarczym korzystać będzie z nadwyżki stosownie do miejsca w tym procesie wyznaczonego przez rynek, przy danym stanie sił wytwórczych i przy konkretnej sprawności funkcjonowania gospodarki¹⁴.

II. W POSZUKIWANIU PRZESŁANEK BUDOWY TEORII ZMIAN KONSUMPCJI WE WSPÓŁCZESNEJ GOSPODARCE POLSKIEJ

Refleksji wypływającej z przeglądu różnych teorii twórczych zasad teorii konsumpcji w gospodarce socjalistycznej towarzyszyć musi, jak sądzę, konfrontacja wyników tej refleksji z przyjętym celem głównym badań w programie badawczym z dziedziny konsumpcji. Istota tego celu

¹³ „Proces konsumpcji jest procesem produkcji i reprodukcji człowieka jako osoby i rodzaju ludzkiego, społeczności. W procesie konsumpcji człowiek nie tylko na nowo się odradza, ale rośnie, rozwija się. Nie tylko odtwarza proces życia, ale go rozszerza, pogłębia i zmienia. W tym znaczeniu konsumpcja jest nie tylko celem produkcji, ale stanowi jej założenie, warunek, siłę napędową. W procesie konsumpcji rośnie siła intelektualna i moralna człowieka, zwiększa się jego moc wytwórcza, rozwija wyobrażenia, zwiększa potęgę umysłową. Konsumpcja staje się najprężniejszą siłą wytwórczą, gdyż w czasie wolnym od pracy, od bezpośredniego czasu produkcji, odbywa się rozwój jednostki ludzkiej” (E. Lipiński, *Karol Marks i zagadnienia współczesności*, Warszawa 1971, s. 272).

¹⁴ J. Kramer, *Międzynarodowe i krajowe badania porównawcze struktur konsumpcji, temat 6.5.1. RPB III.39. Wnioski natury teoretycznej i metodycznej*, Katowice 1988 (maszynopis powielany), s. 4.

określi bowiem przydatność i hierarchię omówionych zasad teorii twórczych do budowy uogólnień teoretycznych płynących z tych badań.

Celem RPBP III. 39 „Zmiany w strukturze konsumpcji” było skonstruowanie modelu strukturalnego konsumpcji zgodnego z poziomem rozwoju gospodarczego i społecznego i z horyzontem planowania perspektywicznego — na podstawie zbadania ewolucji struktury konsumpcji i jej uwarunkowań w świetle takich kryteriów oceny, jak kształt tendencji rozwojowych i uniwersalnych prawidłowości rozwoju spożycia oraz na podstawie rozpoznania mechanizmów przemian konsumpcji.

Realizacji tak skonstruowanego celu przyświecało przeświadczenie (zasada teorii twórcza), że polskiej gospodarce potrzebne są teoretyczne i metodyczne podstawy centralnego, ale co najwyżej pośredniego, sterowania procesami konsumpcji przy jednoczesnym sprawnym działaniu mechanizmu rynkowego, mechanizmu planowania (rozumianego jako zbiór sposobów osiągania celów gospodarowania, ze ściśle określonymi zadaniami alokacyjnymi) oraz sfery polityki społecznej. Polityka społeczna powinna kompensować skutki działań mechanizmu rynkowego w odniesieniu do najmniej zamożnych gospodarstw domowych oraz egalitaryzować spożycie dóbr i usług nie pełniących zadań motywacyjnych w procesie pracy. Celowi poznawczemu towarzyszy więc także i cel posiłkowy, polegający na opracowaniu zasad i sposobów sterowania sferą konsumpcji z uwzględnieniem jej głównych podmiotów¹⁵.

Powyżej zarysowany główny cel poznawczy RPBP III. 39 wpływa co najmniej modyfikująco na dotąd zidentyfikowane w badaniach konsumpcji przesłanki teorii twórcze. W świetle celu głównego na czoło listy zasad teorii twórczych wybija się zasada centralnego kształtowania spożycia, pojęta jednak inaczej niż w Wakarowskiej teorii aktywnej (społecznej) polityki konsumpcji. Celem gospodarowania nie jest konsumpcja i jej optymalizowana w długim okresie struktura, lecz od strony ilościowej — nadwyżka ekonomiczna, a od jakościowej — maksymalizowanie społecznego efektu użytkowego, odnoszone do poniesionych, rynkowo weryfikowanych nakładów i rachunku utraconych korzyści (w związku z wyborem danego wariantu tego efektu). Konsumpcja będąca sposobem i środkiem rozwoju człowieka możliwa jest dzięki tej nadwyżce. Konsumpcja ta jest konsumpcją racjonalną, a więc dostosowaną do możliwości ekonomicznych państwa i społeczeństwa na danym etapie rozwoju społeczno-gospodarczego.

Funkcją przyszłościowych modeli spożycia nie jest narzucanie konsumentowi szczegółowych wielkości i struktury spożycia — tak jak to było w wakarowskim wzorcu konsumpcji — lecz informowanie go o propozycjach, które on sam weryfikuje poprzez rynek, a także poprzez po-

¹⁵ J. Kramer, *Resortowy Program Badań Podstawowych III.39. Zmiany w strukturze konsumpcji. Koncepcja badań*, Katowice 1986 (maszynopis).

parcie lub odrzucenie konkretnych, alternatywnych wyborczych programów gospodarczych i społecznych partii politycznych. W tym ujęciu modele konsumpcji byłyby jedynie zbiorem głównych (ważnych dla danego okresu rozwoju) dziedzin spożycia oraz zestawem sposobów sterowania konsumpcją w długich okresach. Waga poszczególnych dziedzin spożycia znajdujących się w tych modelach zależałaby od jasno sprecyzowanych, społecznie akceptowanych celów rozwojowych ważnych dla danego okresu rozwoju (np. restrukturyzacja gospodarki w przypadku długofalowej polityki gospodarczej, rozwiązanie problemu podstawowej ochrony zdrowia w przypadku polityki społecznej czy zahamowanie nadmiernej, nieracjonalnej eksploatacji środowiska w odniesieniu do polityki ekologicznej).

Pośrednie kształtowanie konsumpcji oznaczałoby posługiwanie się rynkiem (zrazu jeszcze niezrównoważonym) oraz mechanizmem rynkowym, przy jednoczesnym racjonalnym stosowaniu niektórych parametrów stanowionych centralnie (np. do czasu powstania rynku kapitałowego, w zależności od sytuacji na rynkach zagranicznych i prowadzonej polityki eksportowo-importowej itp.). Zakres zainteresowań państwa konsumpcją społeczną ograniczałby się nie tyle do poszczególnych dziedzin spożycia (może poza oświatą czy podstawową ochroną zdrowia w ramach zasady stworzenia równych szans), ile do pewnych grup społecznych (np. specjalnej troski), do gospodarstw domowych o szczególnie niskich dochodach, do kreowania warunków umożliwiających funkcjonowanie instytucji samopomocy obywatelskiej (przy dodatkowym, a nie zasadniczym wsparciu finansowym państwa, a zwłaszcza podmiotów polityki społecznej w skali lokalnej).

Konstruowanie modelu strukturalnego konsumpcji (tak przedmiotowo-podmiotowego, jak i regulacyjnego; — wynikające z zasady głównej funkcjonowania systemów kształtowania spożycia — wymaga uwzględnienia w obrębie modelu najważniejszych, reprezentatywnych dziedzin spożycia, realnych i regulacyjnych przekrojów konsumpcji (wymogi metody systemowej, a zarazem strukturalno-formalnej zasady teorii twórczej). Tej dyrektywie teoretyczno-metodologicznej podporządkowano w RPBP III. 39 strukturę grup tematyczno-problemowych. Obejmuje ona wyodrębnione podsystemy:

1) przedmiotowy podsystem (przekrój) konsumpcji, zawierający trzy grupy tematyczne:

- „Przemiany struktury spożycia dóbr konsumpcyjnych”,
- „Przemiany struktury konsumpcji usług rynkowych”,
- „Przemiany struktury konsumpcji zbiorowej”;

2) podmiotowy podsystem (przekrój) konsumpcji

- „Konsumpcja w gospodarstwach domowych”;

3) przestrzenny podsystem spożycia

- „Przestrzenna struktura konsumpcji”;

4) podsystem (przekrój) regulacyjny spożycia, a więc jego główne systemu kształtowania

— „Podstawy i mechanizmy kształtowania zmian konsumpcji” (z dwiema podgrupami obejmującymi: uwarunkowania i modele konsumpcji oraz podstawy i mechanizmy kształtowania zmian spożycia).

Badaniom teoretycznym prowadzonym w każdej z grup tematycznych przyświecają scharakteryzowane i zhierarchizowane wyżej, wspólne, generalne zasady teoriiotwórcze. Wyrażając przeświadczenie o celowości kształtowania spożycia wedle pewnych uniwersalnych prawidłowości rozwoju konsumpcji i przy pomocy funkcjonujących w każdym ustroju społeczno-gospodarczym mechanizmów, zasady te wymagają wszelako konfrontacji— poprzez weryfikację logiczną i empiryczną — z przesłankami teoriiotwórczymi właściwymi różnym teoriom. Przesłanki te wyjaśniają bowiem zależności między partykularnym przedmiotem badań w każdej z grup tematycznych (np. konsumpcji dóbr, spożycia usług itp.) a ich uniwersalnymi oraz specyficznymi uwarunkowaniami, a także odpowiadającymi im autonomicznymi systemami kształtowania konsumpcji. Uwarunkowania te oraz właściwe dla danej dziedziny spożycia systemy kształtowania tworzą „środowisko”, otoczenie danej dziedziny (subsfery) spożycia. Nie bez znaczenia będzie więc ponowne przywołanie owych partykularnych zasad teoriiotwórczych i strukturalno-formalnych oraz określenie ich związku z generalną zasadą teoriiotwórczą.

Podejście takie zakłada, że różne teorie, a nawet szerzej: różne koncepcje i podejścia teoretyczne są wobec siebie komplementarne. Komplementarność ta może być dwójaka. Jest to komplementarność składowych przedmiotu badań (w naszym przypadku np. konsumpcji towarów i konsumpcji usług lub spożycia zbiorowego i indywidualnego). Różne teorie wyjaśniają zatem różne zjawiska i procesy składające się na bogatszy i pełniejszy obraz świata konsumpcji i jego zmian. Może to też być komplementarność ze względu na różne aspekty tego samego zjawiska (procesu) wówczas, gdy badamy ten sam proces spożycia w przekroju podmiotowym (gospodarstw domowych) i przedmiotowym (wyróżnionych dziedzin spożycia) czy w świetle szczególnie ważkiego aspektu konsumpcji, jakim jest przestrzeń społeczno-ekonomiczna.

Komplementarność różnych podejść teoretycznych umożliwia wszechstronne postrzeganie badanego przedmiotu, tworzenie bogatszej teorii. Niesie w sobie jednak i pułapki synkretyzmu, niebezpieczeństwo tworzenia niespójnych teorii, zagubienie badacza łudzonego tylko zaletami a nie dostrzegającego wad ujęć interteoretycznych (interdyscyplinarnych).

Każdej grupie tematycznej, reprezentującej przedmiotowe podsystemy konsumpcji towarzyszy kilka wspólnych i kilka specyficznych zasad teoriiotwórczych i metodologicznych. Wymogi, jakie stawia przyszła synteza badań, nakazywałyby ich ponowną identyfikację.

Badaniom przedmiotowych przekrojów konsumpcji, a także jej pod-

systemu przestrzennego towarzyszy przeświadczenie o zwrotnych związkach między poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego a poziomem i strukturą konsumpcji indywidualnej (rynkowej) oraz spożycia społecznego. Szczególne znaczenie w tych sprzężeniach zajmuje konsumpcja dóbr trwałego użytku (o charakterze motywacyjnym) oraz usługi rynkowe.

Wysoka i zróżnicowana konsumpcja tych towarów (dóbr i usług) absorbuje fundusz swobodnej decyzji, świadczy o poszerzaniu się swobody wyboru konsumentów, dowodzi sprawnego funkcjonowania sprzężeń między produkcją, wymianą i konsumpcją. Jest więc zarówno efektem, jak i stymulatorem rozwoju społeczno-gospodarczego, Stanowi istotny (choć nie jedyny) składnik mechanizmu rozwojowego społeczeństwa i jego gospodarki. Tak ukształtowana i uplasowana w sprzężeniach z procesami rozwojowymi konsumpcja spełnia wszystkie jej teoretycznie indentyfikowalne funkcje: reprodukcyjną, infrastrukturalną, motywacyjną oraz samorealizacji człowieka (tę ostatnią z pewnym istotnym zastrzeżeniem, o którym mówi krytyka tzw. konsumizmu w wysoko rozwiniętych społeczeństwach zachodnich).

Przeświadczenie o szczególnej randze konsumpcji usług w rozwoju społeczno-gospodarczym wynika z już wymienionych przesłanek, a także z dodatkowych powodów wywodzonych z samej istoty usług. Usługi są regulatorem czasu wolnego (np. usługi gastronomiczne) i sposobem jego zagospodarowania (np. usługi turystyczne, kulturalne itp.). Wpływają też regulujące na czas pracy zawodowej konsumenta (np. oszczędność tego czasu wskutek rosnącej specjalizacji zawodowej w sferze pracy). Konsumpcja usług może świadczyć o rozwiniętych procesach podnoszenia użyteczności znajdujących się w sferze konsumpcji dóbr-składników majątkowych gospodarstwa domowego. Nie trzeba też długo wywodzić istotnej roli usług w procesach równoważenia rynku wewnętrznego (koncepcja równowagi usługowej). Sferę usług można też postrzegać jako ważny regulator rynku pracy, a w tym kontekście jako niezbędny składnik procesu restrukturyzacji gospodarki. Warto też wskazać na możliwości eksportowe w wielu dziedzinach usług (usługi produkcyjne, turystyczne, tranzytowe), dzięki którym może zwiększyć się konsumpcja usług na rynku wewnętrznym (nie mówiąc o kwestii redukcji zadłużenia kraju). Każdemu z wymienionych twierdzeń, jak myślę, można nadać walor zasady teoriiotwórczej i poszukiwać ich teoretycznej genezy.

Poszukując zasady teoriiotwórczej dla badań konsumpcji społecznej warto rozróżnić między nią samą a konsumpcją zbiorową, którą tylko w części finansuje się ze społecznych funduszy spożycia. Przeświadczenie o wyższej efektywności społecznej i ekonomicznej niektórych dziedzin konsumpcji zbiorowej łatwo potwierdzić we wczesnych stadiach rozwoju społeczno-gospodarczego, trudniej w stadiach zaawansowanych (ze względu m.in. na ograniczenie do pewnego stopnia przez konsumpcję zbioro-

wą wolności wyboru konsumenta). Jednocześnie jednak nasila się oddziaływanie dawniej nie przestrzeganych uwarunkowań (np. ekologicznych) ostrzegających przed zbyt łatwą rezygnacją z już rozwiniętych urządzeń infrastrukturalnych konsumpcji zbiorowej na rzecz orientacji, jaką niesie konsumpcja indywidualna typu rynkowego. Relatywnie trwałe miejsce konsumpcji zbiorowej wynika z istniejących w każdym społeczeństwie różnic dochodowych (majątkowych), z faktu stwarzania przez infrastrukturę społeczną alternatyw wyboru w stosunku do konsumpcji indywidualnej, a także z modelu funkcji opiekuńczych państwa występującego w każdym współczesnym ustroju społeczno-gospodarczym. Istotnym jednakowoż zagrożeniem dla szans rozwoju społeczno-gospodarczego jest albo nadrozwój, albo hipertrofia konsumpcji zbiorowej (w tym społecznej) w stosunku do możliwości ekonomicznych państwa i jego obywateli. Zasada teorii tworząca badania tej dziedziny konsumpcji bezpośrednio, jak sądzę, koresponduje z generalną przesłanką teoretyczną zakładającą potrzebę centralnego kształtowania konsumpcji. Chodzi o sterowanie tymi dziedzinami spożycia, które spełniają istotne funkcje infrastrukturalne w sferze pracy (np. ochrona zdrowia) czy stosunków międzyludzkich (np. rekreacji wypoczynku), ale tylko w zakresie niezbędnego minimum warunkującego równość szans wszystkich obywateli (niezależnie od ich statusu zamożnościowego). Tak pojęte sterowanie, utożsamiane z socjalnymi, egalitaryzującymi zadaniami polityki socjalnej (w ramach polityki społecznej), oznacza konieczność występowania, obok systemu instytucji pomocy samoobywatelskiej, dojrzałej koncepcji i sprawnych instrumentów polityki społecznej (w tym jej poszczególnych gałęzi, jak np. polityki ochrony zdrowia) tak na szczeblu krajowym, regionalnym, jak i lokalnym.

Studiom teoretycznym nad przestrzennymi strukturami spożycia towarzyszyło zwykle kilka przesłanek teorii twórczych, niemal już dziś oczywistych i prostych jak występowanie odśrodkowych (dekoncentracyjnych) tendencji w zakresie przestrzennej lokalizacji konsumpcji po złożone teorie. Jedne z nich wiązały przestrzenne zróżnicowanie pewnych dziedzin spożycia (w szczególności dóbr wyższego rzędu) z poziomem rozwoju gospodarczego i społecznego regionów. Inne dopatrywały się niwelacji różnic przestrzennych konsumpcji dóbr podstawowych i infrastruktury społecznej w egalitaryzujących działaniach polityki społecznej. Jeszcze inne teorie stany struktur przestrzennych spożycia traktowały jako efekt funkcjonowania — narzuconego przez system nakazowy kierowania gospodarką — podziału pracy i wymiany między wyspecjalizowaną gospodarką regionu a jej otoczeniem (gospodarką narodową czy nawet światową). Niekiedy też próbowano formułować przeświadczenie o istotnej roli mechanizmu rynkowego i transferów międzyregionalnych w kształtowaniu ostatecznego obrazu przestrzennych struktur spożycia (m. in. w kontekście znaczenia autonomicznego podmiotu polityki we-

wnątrzregionalnej w procesach kształtowania konsumpcji). Jak sądzę, te i inne jeszcze ważne dla poszczególnych tematów badawczych przesłanki teoriiotwórcze, po ich logicznej i empirycznej weryfikacji, mogą stworzyć podwaliny teoretyczne dla spójnej teorii sterowania konsumpcją w układach regionalnych.

Poszukiwanie teoriiotwórczych zasad dla badań struktur konsumpcji w układach podmiotowych (gospodarstw domowych) wydają się szczególnie ważne nie tylko dla uczestników tej grupy tematycznej. Jeśli zastanawiamy się nad teoretycznymi systemami kształtowania spożycia, nie sposób nie przypomnieć kardynalnej zasady cybernetyki o sterowaniu podmiotami, a dopiero poprzez nie — procesami realnymi (echo tej zasady odnajdujemy choćby w marketingowej koncepcji oddziaływania na segmenty nabywców, a poprzez nie dopiero na same dziedziny spożycia). Dopiero na poziomie gospodarstw domowych przejawia się całe bogactwo „porządków konsumpcji”, składających się na wzory spożycia gospodarstw domowych (wg koncepcji J. Szczepańskiego). Jednocześnie dopiero w tym przekroju sprawdzać można zróżnicowaną skuteczność oddziaływania sposobów, mechanizmów i instrumentów polityki konsumpcji, z założenia słabiej zróżnicowanych w zakresie poszczególnych norm sterowania niż wyróżniane w badaniach cechy gospodarstw domowych. Tak więc badania konsumpcji w przekrojach przedmiotowych i regulacyjnych nie mogą odżegnać się od reprezentacyjnych rozpoznań w skali gospodarstw domowych. Wszystkie te szczegółowe przesłanki teoretyczne zdają się sprowadzać do jednego przeświadczenia teoriiotwórczego. Będzie nim zasada teoriiotwórcza o kluczowym znaczeniu podmiotów konsumpcji (konsumentów, gospodarstw domowych) w procesach kształtowania konsumpcji:

- a) na poziomie mechanizmów samoregulacyjnych,
- b) w dziedzinie badania efektywności systemów polityki gospodarczej i społecznej w sferze konsumpcji rynkowej i społecznej,
- c) w wyróżnionych przekrojach przedmiotowych dziedzin spożycia.

Kończąc — z konieczności uproszczone — poszukiwania teoriiotwórczych podstaw badań przestrzennych struktur spożycia nie wolno nie odnieść się do pojęciowej kategorii zmiany, poprzez którą przejawia się związek badań RPBP III. 39 z teorią rozwoju społeczno-gospodarczego. Związek ten wystąpi wtedy — jak myślę — gdy badane zmiany spożycia będzie ujmować się nie tylko w aspektach ilościowych wzrostu lub zmniejszania się konsumpcji, lecz także w odniesieniu do jakościowych cech spożycia czy nawet wartościujących ocen przekształceń samej struktury konsumpcji. Przekształcenia głównie jakościowych struktur spożycia decydują bowiem o zakresie i bogactwie (niedostatku) funkcji konsumpcji w rozwoju (regresie) społeczeństwa i gospodarki.

I jeszcze jedna uwaga dotycząca zasad metodologicznych (formalno-strukturalnych) związanych z budową teorii. Dokonany przegląd zasad

teoriotwórczych wykazał, iż w przypadku pomyślnego zrealizowania wszystkich ważniejszych zamierzeń badawczych mieć będziemy do czynienia z dużym bogactwem uogólnień teoretycznych różnego typu: od teorii wielopoziomowej, w której różne terminy w niej występujące odnoszą się do zjawisk różnych poziomów, poprzez teorie oparte na czynnikowej systematyzacji ogółu przyczyn tego samego skutku (głównie w badaniach podmiotowych struktur spożycia) oraz teorie z dominującą systematyzacją funkcjonalną, w których interesujemy się możliwie różnymi skutkami tej samej przyczyny (przede wszystkim w badaniach przestrzennej struktury spożycia). Nie wyklucza się również pojawienia uogólnień teoretycznych będących pomostami łączącymi różne dziedziny wiedzy (np. ekonomia, psychologia społeczna, socjologia).

ASSUMPTIONS OF CONSTRUCTING THE CONSUMPTION VARIATIONS THEORY IN CONTEMPORARY POLISH ECONOMY

Summary

In the author's opinion, the present theory of consumption in Polish economy fulfills its explanatory tasks (although not prognostic ones) with respect to pre-crisis phases of consumption and economic development. However, the said theory, and especially its assumptions, need to be revised if they are to be useful in contemporary studies on variations in consumption processes in Poland.

Referring to the fundamental aims and motives of research carried out within the Branch Basic Research Project (RPBP No. III. 39 ("Changes in the Structure of Consumption")) the author presents the most important theory — construction assumptions adopted in the synthesis of the above research project.

In a socialist system, the long-term optimum level of consumption may not be the aim of economic activity. Instead, such an aim may be the achievement of economic surplus (in the stage of production, exchange and consumption) and maximalization of social utility effect with respect to market-verified outlays. The consumption itself is not only the effect of economic activity but also one of the main productive forces that contribute to the creation of that surplus both during working time as well as during the time off. If so, the consumption may at best be shaped indirectly by means of future models of consumption (which are chosen by consumers through their voting for election platforms of main political groups) and by means of market mechanisms, supported by parametric steering applied until full marketization of the socialist economy is reached. In the future, social consumption, including collective consumption, will remain the main field of that steering.

Referring to the reinterpreted principles of the consumption theory in the socialist economy the author confronts them with detailed theoretical assumptions of research in particular subjects of RPBP III 39 project.